

*Тетяна
Чайка*

БЕСІДИ З КРИМСЬКИМ. «Екзистенційне крещендо»

Цією бесідою завершується коло новел-зустрічей із Сергієм Борисовичем Кримським. Майже рік минув від часу публікації першої такої новели, більш як півтора року — з часу, коли філософ пішов від нас. Так вийшло, що основним джерелом для завершальної новели стала та ж сама остання касета, з якої й розпочався цикл наших публікацій. Чи був у тому сенс? Гадаю, що так. Справді, наша остання зустріч «утрьох» (Сергій Борисович, я і диктофон) виявилася напрочуд змістовною; у ній знайшли собі місце й сумарна рефлексія життєвого і творчого шляху, і чітко виражене кредо мого співрозмовника. Утім, я відчувала, що, незважаючи на чіткість формулювань Сергія Борисовича, поза відповідними ситуативними й смисловими контекстами його життя вони не будуть цілком зрозумілі. Тому з усього масиву наших розмов до задуманих шести публікацій я добирала найхарактерніші, найяскравіші, найвиразніші моменти, аби повніше зберегти образ філософа, людини, часу. А прикінцеве повернення до початку дозволило акцентувати ідею, яка видається мені кульмінацією світоставлення Кримського — ідею екзистенційного крещендо. Немає сумніву, що цю ідею Сергій Борисович не тільки сформулював як теоретичний принцип, а й утілював у власному житті. Ми довго будемо пам'ятати ту високу духовність і людяність, яку він являв в останні, важкі свої роки. Неможливо забути, як за декілька днів до смерті,

на святкуванні свого 80-річного ювілею, він, вочевидь тяжко хворий, несподівано для всіх замість протокольної подяки присутнім виголосив блискучу промову — чи не найкращу свою наукову доповідь...

Тетяна Чайка: Сергію Борисовичу, з нашої попередньої розмови мене найбільш вразило Ваше твердження, що духовність є саморозбудовою особистості. Ця думка не дає мені спокою. Якщо дозволите, декілька питань у напрямі її конкретизації.

Очевидно, що розбудова особистості є процес, який накладається на життя людини. Як співвідноситься він із плином людського життя, з його віковими, ситуаційними, етичними вимірами? Чи залежать від цих вимірів кульмінації та спади зазначеного процесу? І головне — як співвідноситься вектор розбудови особистості з вектором самого людського життя, яке за своєю біологічною природою зрештою неухильно добігає кінця?

Сергій Кримський: Ви дуже правильно ставите питання, тому що те, що я називаю духовністю (можна, звичайно, давати різні її визначення), це плекання внутрішньої людини, вирощування абсолютної персони в самому собі.

Т. Ч.: Ось де вона, ваша персона! Тобто йдеться про конституювання людського образу в собі?

С. К.: Так. І викшталтовується людина тільки в стані безперервного діалогу, безперервного сперечання з собою. Пам'ятаєте, є така відома думка в Мамардашвілі: не природа створює людину, людина сама себе створює. І з того, що людина не є суто природним еством, впливає необхідність постійних зусиль задля підтримки людського в людині. Як тільки припиняються ці зусилля, людина деградує до стану первісного хаосу. Тобто потрібні постійні зусилля, які не можна припиняти ані на секунду.

Т. Ч.: «Душа обязана трудиться и день и ночь, и день и ночь»...

С. К.: Цілком слушно, інакше бути не може. І людське добро — це ж не те, що лежить немов річ перед вами, це те, що безперервно вами твориться. Або не твориться, тоді виходить зло.

Т. Ч.: Отже, Ви стверджуєте, що постійне творення добра є необхідною умовою його існування? І тільки це є єдиним порятунком від зла?

С. К.: Так.

Т. Ч.: Але ж хіба з цього не впливає, що добро має тотальний характер? А тотальність не може звершуватися без насилля. Так от, Сергію Борисовичу, чи має добро, на Вашу думку, змогу чинити насилля і моральне право на нього?

С. К.: От, дуже слушне питання. Розумієте, в чому справа? Проблема насилля й ненасилля — дуже цікава проблема, вона в нас недостатньо опрацьована. До того ж Ленін свого часу звів наклеп на Льва Толстого, що Толстой буцімто примиренець, що він закликає шоку підставляти та рисові котлетки їсти, а боротися, мовляв, не треба. Насправді ж Толстой говорить, що проти зла потрібно боротися всіма засобами, але не насиллям.

І його можна зрозуміти, оскільки насилля часто-густо породжує більше зло, ніж те, проти якого воно було спрямоване. Взагалі, насилля не перебуває в царині моралі. Ви маєте право вдаватися до сили, але не називайте це мораллю. І мораль — це не силова боротьба, добро не може бути з кулаками, як за радянських часів казали, воно діє інакше. Не слід плутати мораль і боротьбу. Принаймні, моя життєва настанова така. Звичайно, існують вороги суспільства, проти яких безперечно треба боротися. Але якщо від вас залежить, чи оголосити когось ворогом, — цього в жодному разі робити не слід. Це обов'язково відіб'ється на вашій долі.

Мораль багато в чому нагадує правила вуличного руху. Ви, звісно, можете перетинати вулицю не зважаючи на будь-які правила, але ви сплачуєте за це певну ціну: інколи це штраф, а інколи власне життя або життя іншої людини. Так і в моралі: ви можете послуговуватися насиллям, але ви свідомі того, що можете дуже тяжко за це поплатитися. От я часом наївно міркував: чого це раптом у нашій культурі таке місце посів М. Булгаков зі своїм романом «Майстер і Маргарита»? Адже були в його час й інші славнозвісні письменники, Олексій Толстой, наприклад. Проте саме Булгаков, на мій погляд, дав у своєму головному романі сучасну парадигму ненасильницької боротьби добра зі злом. Як ви пам'ятаєте, події в романі розгортаються у двох паралельних планах: у біблійному, тобто у вічному плані, й у плані життєвому, повсякденному. В біблійному плані Єшуа, тобто Ісуса, ведуть на Голгофу. Його учень Левій Матвій жадає власноруч убити вчителя, аби таким чином урятувати його від ганебної і лютої смерті на хресті. Він залишає процесію, біжить назад до міста, викрадає там у хлібній лавці ножа, але коли повертається, бачить, що сирійська ала вже оточила Голгофу, і до вчителя йому ніяк не пробитися. І ось, спостерігаючи муки Єшуа з відлюдного боку пагорба, він проклинає спочатку себе, а потім і Бога: «Ти чорний бог! Чому я запізнився?»

Подібна ж ситуація й на життєвому плані. Маргарита говорить своєму коханцеві Майстру: «Зачекай півгодинки, я піду додому, залишу чоловікові записку, що йду від нього, і повернуся до тебе вже назавжди». Й останнє, що бачить Майстер, — це її берет, сповнені рішучості очі і смужка світла у передпокої. Коли через півгодини Маргарита повернулася, Майстра вже не було — його заарештували. І Маргарита волає: «Чому я спізнилася, як бідолашний Левій Матвій!»...

Тож добро завжди спізнюється на зустріч зі злом. Спізнюється тому, що не може безпосередньо зіткнутися з ним — воно ж-бо забрудниться. Річ у тім, що добро діє інакше, тому таке його запізнення є не вадою, а нормою. А як воно діє? Воно діє як хустка Фриди, середньовічної дівчини, яка цією хусткою задушила своє позашлюбне дитя. Пам'ятаєте, на балу в Сатани Маргарита довідується з уст нещасної дівчини, що від часу скоєння нею

цього злочину і аж довіку їй щоразу перед очі подають оту хустку. Ось так, за Булгаковим, діє добро: неблаганним, страшним і неперервним нагадуванням. Але ж для Фриди ця «кара добром» є нестерпною, і вона благає королеву Маргариту про звільнення. Після балу, коли Воланд запитує Маргариту, чим її винагородити, Маргарита просить насамперед не за себе і навіть не за Майстра, вона каже: «Припиніть подавати хустку Фриді!» Цікаво, що після цієї фрази кіт Бегемот дурним голосом кричить: «Давайте-но сюди швидше ганчір'я, затикайте шпарини, до нас проникла людинолюбність!..» Ось така страшна сила нагадування властива добру, котре змінює життя й долю людини, карає зло — втім, частіше це зло карається в дітях і в ближніх людях. До речі, коли я в своїх лекціях розповідаю про це студентам, я відчуваю, що втрачаю зв'язок з аудиторією: мені ніхто не хоче вірити.

Т. Ч.: Отже, добро, яке спізнюється, і зло, що ірадіює в часі... Цікава концепція. Але, Сергію Борисовичу, як виглядає в цьому контексті саморозбудова особистості, з якої ми почали нашу розмову? Я маю на увазі, що на своєму життєвому шляху зло ми подибуємо не тільки ззовні, воно присутнє вже в нас самих. Зі свого боку, добро в людському житті неодмінно набуває форми доброти — доброти як дієвого принципу й засадничої людської якості. Тож як духовно розбудовується особистість у полі напруги людського зла й людської доброти?

С. К.: А ось як. Тут я, з Вашого дозволу, звернуся спочатку до тексту мого улюбленого Герцена, до «Былого и дум»... Розумієте, я ж ці тексти спеціально ніколи не вчив, але напам'ять їх знаю. Так от, Герцен пише: «Жорстока дитина у своїй безневинності. Жорстокий піп у своїй святості. Жорстокий доктринер у своїй науці. Усі ми жорстокі, й особливо жорстокі, коли праві. А м'якосердя приходить у світ з обпаленими крильцями. Коли, прокидаючись уночі від думки, яка ти погана людина, ти шукаєш собі виправдання і, не знаходячи його собі, знаходиш іншим. Відтоді будь-яка жорстокість стає огидною». Бачите? Точно!

Т. Ч.: Тоді й правота так само? Тобто й правота має стати огидною, тому що особливо жорстокі ми у своїй правоті...

С. К.: Ні, ні! Саме жорстокість є огидною, вона взагалі просто відразлива, вона неприйнятна. Розумієте, весь принцип морального впливу полягає в тому, щоб присутність жорстокості й зла діяла на вас так само відразливо, як, скажімо, нашкірні виразки. Ви інстинктивно відвертаєтеся від цього. Ви не розмірковуєте, просто ви не можете цього бачити.

Т. Ч.: Тобто тут тоді навіть і вибору немає?

С. К.: Ні, вибору немає, звичайно, тут немає вибору. У справжній моралі немає вибору. Хоча вона з вибору народжується, але потім іде від нього.

Т. Ч.: Тож отакою є жорстокість. А ще що Ви могли б назвати такого, що є огидним для Вас аж до природно-біологічної відрази?

С. К.: Н-ну, не знаю. Я думаю, що зрада. Я думаю, що це близькі речі. У зраді ж-бо теж є жорстокість: не рахуватися з іншою людиною, з якою ти, мовляв, можеш зробити все, що хочеш.

Т. Ч.: Сергію Борисовичу, а тепер щодо другого полюса: людська доброта — це якість засаднича чи похідна? От, добра людина — що, на Ваш погляд, це означає?

С. К.: Добра людина — це не так просто. Річ у тім, що це дуже часто фальсифікується, доброта. Добротою грають.

Т. Ч.: Тобто доброта може бути такою собі престижною маскою?

С. К.: Так. Вона справді часто стає престижною маскою.

Т. Ч.: А що ж являє собою доброта без маски?

С. К.: Ну, я не знаю — коли ти просто не можеш не зробити людині добро. Розумієте? Від того, що ти робиш добро, ти сам отримуєш задоволення. Недаремно кажуть, що ми добре ставимося до тих, кому ми зробили добро, і погано — до тих, кому заподіяли зло.

Т. Ч.: У Достоевського це навіть принципом було, взагалі кажучи. Багато чого на цьому будував. А от цікаво, Сергію Борисовичу: з того, що Ви сказали, виходить майже як за Кантом — коли робиш щось із доброти, то робиш це не заради когось чи внаслідок чогось, а робиш тому, що ти не можеш інакше...

С. К.: Не можеш інакше! Ти просто інакше не можеш. Інакше з тобою трапиться істерика або ще щось. Тобто ти рятуєш самого себе, будь-яка доброта — це насамперед гарне ставлення до самого себе. Розумієте? Ти себе рятуєш від страждань.

Т. Ч.: Тобто просто не виживеш, якщо ти не будеш...

С. К.: Так, не виживеш і взагалі... Спокою не знайдеш. Будеш безумний, метатися будеш у жаху.

Т. Ч.: Сергію Борисовичу, а доброта і благість? Людина добра — і людина блага?

С. К.: Ви знаєте, от у людську благість я якось не вірю. Тут зазвичай присутні інші мотиви — за схемою «так треба». Люди ж-бо часто діють, бо «так треба». До того ж на доброті можна й популярності зажити. Про багатьох людей, що їх називали добрими, я знаю, що вони діяли з якихось інших міркувань.

Т. Ч.: А така «доброта» — це камуфляж чи певна сублімація?

С. К.: Радше, сублімація. Взагалі це як, знаєте, про некрасиву наречену кажуть, що в неї гарні очі. Взагалі-то вона потворна, але в неї гарні очі. У неї хороша душа. Або ж вона добра... Це така гра поняттям «доброта».

Ось, розумієте, так виглядає доброта, коли вона не є інстинктом, за якого ти робиш щось, не розмірковуючи.

Т. Ч.: Сергію Борисовичу, а дружба між людьми можлива? Чи це та сама гра?

С. К.: Ну, дружба — це, так би мовити, мрія... З одного боку, це якийсь ідеал, а з іншого — це те, що в реальному житті людини конче потрібно. Це справді конче потрібно людині. Але нездійсненно. Знаєте, я дійшов висновку, що взагалі все те, що конче потрібно людині, — важкоздійсненне. Живемо ж у світі перевертнів. Всупереч Сковороді: «О великий Боже! Подяка Тобі, що Ти все важливе зробив легким, а все складне...»

Т. Ч.: Непотрібним. «Потрібне все легке, важке ж не нужно».

С. К.: А насправді все навпаки. У світі перевертнів живемо. Це ще Еклезіаст добре довів.

Т. Ч.: Так це ми живемо у світі перевертнів чи самий світ перевернутий?

С. К.: Світ — перевертень...

Т. Ч.: Он воно як. Але ж таке світосприйняття не дається людині одразу, такий погляд є набутком довгого життєвого шляху, набутком непростим і навряд чи радісним. І в цьому контексті я хотіла б повернутися, Сергію Борисовичу, до того свого запитання, з якого починалася наша сьогоднішня розмова: як усе ж таки накладається розбудова особистості на вектор самого людського життя?

С. К.: У контексті того, про що ми з вами сьогодні вели мову, мені те пер легше буде відповісти на це ваше запитання.

Я вже казав, що людська духовність, власне, і є саморозбудовою особистості. Причому її необхідно осмислювати не просто моралізуючи, а з точки зору певних раціональних принципів. Один з принципів, які я в цьому зв'язку висуваю і який може бути прямою відповіддю на ваше запитання, — це принцип екзистенційного крещендо (ну, термінологія моя).

Т. Ч.: Який цікавий термін...

С. К.: Принцип екзистенційного крещендо зумовлює погляд на плин людського життя як на рух до його кульмінації. Мається на увазі, що, незважаючи на життєві складнощі й навіть усупереч їм, духовний потенціал людини має неухильно зростати — аби завершення життя стало для неї не кінцем, а вінцем. Це саме те, про що Лев Толстой свого часу сказав: «жити за зростаючою совістю». Розумієте — щоб ти повсякчас наздоганяв її, щоб вона була для тебе дороговказом, який сам змінюється і таким чином спонукає тебе невпинно рухатися вперед. Бачите, в чому справа? Це як при будівництві храмів у давні часи. Адже будівник храму знав, що за його життя храм не буде завершений, а може, і за життя його покоління також. Але те, що виходило за межі його життя, ставало для нього основним життєвим смислом. Ось у цьому й полягає сенс принципу екзистенційного крещендо — життя як невтомний вихід за межі самого себе до певної верховної ідеальної мети, що її задає наша зростаюча совість.